

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

УДК 343.846

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-10

**МІРА ПОКАРАННЯ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ Й ВСТАНОВЛЕННЯ
В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

Житний О. О.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінально-
правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: alexzprof@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Гусаров С. М.,

доктор юридичних наук, професор
Харківського національного університету
внутрішніх справ,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України,
м. Харків, 61080, пр. Льва Ландау, 27,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8136-0694>

АНОТАЦІЯ: роботу присвячено вивченню такої категорії сучасного кримінального права, як «міра покарання», яка показує тривалість та кількість обмежень прав та свобод засудженого, властиві кожному конкретному виду покарання взагалі й індивідуально визначеному покаранню (встановленому у обвинувальному вирокі суду) зокрема. Висловлене припущення, що впровадження категорії міри покарання зумовлене необхідністю додержання в кримінальному праві держави основних і загальноновизнаних в міжнародному праві принципів поведіння із особами, які притягуються до відповідальності.

Виявлено підходи до теоретичної інтерпретації міри покарання. Показано її співвідношення із принципами кримінального права. Констатується, що категорія «міра покарання» недостатньо досліджена в науці кримінального права.

Виявлено переваги і недоліки використання категорії «міра покарання» в судовій практиці. Доведено що її використання сприяє визначеності, конкретності, передбачуваності судового рішення. Водночас, міра покарання не є тотожною категорії «покарання», оскільки вона призначена для відображення кількості та якості обмежень прав і свобод засудженої судом особи. Встановлено, що визначена судом міра покарання не є незмінною. Вона може коригуватися під час виконання й відбування покарання (наприклад, шляхом умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким тощо).

Вказане місце категорії «міра покарання» в чинному кримінальному та кримінальному процесуальному законодавстві України. Показане співвідношення категорії «міра покарання» та поняття «строк або розмір покарання». Доведено, що вона охоплює не лише строк та розмір покарань, але і їхній вид та кількість, визначену судом.

Приділено увагу встановленню відповідності між передбаченими в законодавстві України мірами покарань та можливостями досягнення цілей покарання під час його виконання, обмеженого цими розмірами. Аналізується проблема встановлення строків кримінальних покарань в законодавстві України (позбавлення волі, обмеження волі, арешту тощо). Вказується на проблеми визнання відбутим покаранням періодів часу, коли особа фактично його не зазнавала. Підкреслено зв'язок ефективності процесу виправлення особи під час виконання кримінального покарання із дотриманням принципу визначеності покарання.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: покарання, міра покарання, виконання покарання, досягнення цілей покарання, процес виправлення, позбавлення волі, обмеження волі, арешт.

МЕРА НАКАЗАНИЯ: НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И УСТАНОВЛЕНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ УКРАИНЫ

Житный А. А.,

доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой уголовно-
правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: alexzprof@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Гусаров С. Н.,

доктор юридических наук, профессор,
Харьковского национального университета
внутренних дел,
член-корреспондент Национальной академии
правовых наук Украины,
г. Харьков, 61080, пр-т Льва Ландау, 27,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8136-0694>

АННОТАЦИЯ: работа посвящена изучению такой категории современного уголовного права, как «мера наказания», которая показывает продолжительность и количество ограничений прав и свобод осужденного, присущие каждому конкретному виду наказания вообще и индивидуально определенному наказанию (установленному в приговоре суда) в частности. Высказано предположение, что использование категории меры наказания обусловлено необходимостью соблюдения в уголовном праве государства основных и общепризнанных в международном праве принципов обращения с лицами, привлекаются к ответственности.

Выявлены подходы к теоретической интерпретации меры наказания. Показано ее соотношение с принципами уголовного права. Констатируется, что категория «мера наказания» недостаточно исследована в науке уголовного права.

Выявлены преимущества и недостатки использования категории «мера наказания» в судебной практике. Доказано, что ее использование способствует определенности, конкретности, предсказуемости судебного решения. В то же время, мера наказания не является тождественной категории «наказание», поскольку она предназначена для отображения количества и качества ограничений прав и свобод осужденного судом лица. Установлено, что определенная судом мера наказания не является неизменной. Она может корректироваться во время исполнения и отбывания наказания (например, путем условно-досрочного освобождения от отбывания наказания, замены неотбытой части наказания более мягким и т.д.).

Указано место категории «мера наказания» в действующем уголовном и уголовном процессуальном законодательстве Украины. Показано соотношение категории «мера наказания» и понятие «срок или размер наказания». Доказано, что она охватывает не только срок и размер наказания, но и их вид и количество, определенное судом.

Уделено внимание установлению соответствия между предусмотренными в законодательстве Украины мерами наказаний и возможностями достижения целей наказания при его исполнении, ограниченного этими размерами. Анализируется проблема установления сроков уголовных наказаний в законодательстве Украины (лишения свободы, ограничения свободы, ареста и т.п.). Указывается на проблемы признания отбытым наказанием периодов времени, когда лицо фактически его не претерпевало. Подчеркнута связь эффективности процесса исправления лица при исполнении уголовного наказания с соблюдением принципа определенности наказания.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: наказание, мера наказания, исполнение наказания, достижение целей наказания, процесс исправления, лишение свободы, ограничение свободы, арест.

MEASURE OF PUNISHMENT: SOME PROBLEMS OF THE DEFINITION AND ESTABLISHMENT IN CRIMINAL LAW OF UKRAINE

Zhytnyi Oleksandr,

Doctor in Law, Professor,
head of Criminal and Legal Disciplines Department
of the Law Faculty
of V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, 61022, 6, Svobody square,
e-mail: alexzprof@gmail.com,
orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0795-626X>

Gusarov Serhii,

Doctor in Law, Professor,
Associate Member of the National Law Academy of Ukraine
Kharkiv, 61080, L. Landau avenue, 27,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-8136-0694>

ANNOTATION: the paper is focused on studying such a category of modern criminal law as the «measure of punishment», which demonstrates the duration and number of restrictions on the rights and freedoms of the convicted, inherent in each specific type of punishment in general and individually determined punishment (established in the conviction of the court) in particular. Expressed supposition that the introduction of the category of the measure of punishment is due to the necessity of observing the basic and universally recognized in international law principles of treatment of persons within the criminal law of the state, who are prosecuted.

Approaches to theoretical interpretation of the measure of punishment have been revealed. Its correlation with the principles of criminal law has been demonstrated. It has been stated that the category of the «measure of punishment» is not sufficiently studied in the science of criminal law.

The advantages and disadvantages of using the category of the «measure of punishment» within judicial practice have been revealed. It has been proved that its use contributes to the certainty, specificity, predictability of the court decision. At the same time, the measure of punishment is not the same category of «punishment», since it is intended to reflect the quantity and quality of restrictions on the rights and freedoms of a person convicted by the court. It has been established that the measure of punishment determined by the court is not unchanged. It can be adjusted while executing and serving a sentence (for example, by conditional early release from punishment, replacing the unserved portion of the sentence with a milder one, etc.).

The authors have specified the place of the category of the «measure of punishment» in the current criminal and criminal procedural legislation of Ukraine. The correlation between the category of the «measure of punishment» and the term «length of punishment or amount of penalty» has been demonstrated. It has been proved that it covers not only the length of time and the amount of penalty, but also the type and amount determined by the court.

Special attention has been paid to establishing the correspondence between the measure of punishment envisaged in the Ukrainian legislation and the possibilities of attaining the objectives of punishment during its execution, limited by these amounts. The problem of establishing the terms of criminal penalties in the legislation of Ukraine (imprisonment, restriction of freedom, arrest, etc.) has been analyzed. The authors have specified the problems of recognizing the periods of time as completed sentence, when a person has not actually experienced it. The authors have emphasized the connection of the effectiveness of the process of a person's correction during the execution of a criminal punishment with the observance of the principle of certainty of punishment.

KEY WORDS: Punishment, terms of criminal sanctions, execution of the punishment, the purposes of punishment, process of correction person, imprisonment, restriction of freedom, arrest.

Давнім й добре апробованим засобом формального контролю за злочинністю є офіційне оголошення загрози кримінальним покаранням за суспільно небезпечні діяння та її реалізація щодо правопорушників. Таким чином держава намагається забезпечити захист найбільш важливих публічних й особистих благ (життя й здоров'я, політичних, соціальних й інших прав людини, національної безпеки, власності, довкілля, міжнародного правопорядку тощо) від умисних або необережних суспільно небезпечних посягань на них з боку окремих осіб.

Сучасна законодавча парадигма покарання презентує його як захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 Кримінального кодексу (далі – КК) України) [1]. Покарання притаманне будь-якому організованому людському суспільству. Не існує жодної держави, влада якої відмовилася б карати злочинців [2, с. 11]. При цьому зміст покарань, які створювались і створюються у ході практики здійснення кримінально-правової охорони, залежить від конкретних суспільно-історичних умов (політичного устрою, стану економіки держави, ідеології й моралі членів суспільства та ін.). Зі змінами цих умов покарання еволюціонує. Наприклад, якщо в період становлення державності у слов'янських народів переважали майнові покарання, то згодом (у час пізнього феодалізму) характерними рисами покарання стали жорстокість, невідповідність між злочином і покаранням, невизначеність у законі [3, с. 60].

У результаті розвитку вчень про особу і її поведінку, доктрин соціології, психології й педагогіки, фахівці збагатилися знаннями про засоби впливу на поведінку людини і переконалися, що ескалація жорстокості (суворості) покарань не надає потрібних державі й суспільству результатів. Крім того, створені в ХХ ст. міжнародні стандарти прав людини значно обмежили межі карального впливу держави. Так, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. наголошується, зокрема, на таких принципах, які безпосередньо впливають на діяльність держави в сфері встановлення й визначення покарання та його міри: 1) ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю; 2) нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом; 3) нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом [4]. Керівні ідеї, якими держава має слідувати при встановленні кримінальних покарань, містить низка приписів Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, який проголошує, що: 1) нікого не може бути піддано жорсткому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню (ст. 7); 2) всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі (ч. 1 ст. 10); пенітенціарною системою передбачається режим для ув'язнених, істотною метою якого є їх виправлення і соціальне перевиховання (ч. 3 ст. 10) [5]. Як бачимо, світова демократична спільнота вважає, що діяльність держави щодо застосування кримінального покарання до власних громадян (та й будь-яких інших осіб, на яких поширюється дія національного кримінального законодавства, і які можуть бути засуджені за вчинення кримінального правопорушення національним судом) ґрунтувалась на законності, гуманізмі, визнанні законних інтересів особи, яка зазнає публічної кари.

Ці, а також деякі інші обставини зумовили модернізацію пенологічної політики, сприяли розвитку тенденцій до гуманізації й раціоналізації покарань, визначили прагнення моделювати такі їхні види, які були б позбавлені заподіяння фізичних страждань, приниження людської гідності й остаточної втрати людиною її природних прав. Сьогодні кримінальні покарання спрямовуються перш за все на одержання покаранням стійких навичок самокерованої правослухняної поведінки. Їх пріоритетним об'єктом стала особистість засудженого, а позитивні зміни в ній розглядаються як ідеальний результат (бажана мета) застосування цього заходу.

Для забезпечення досягнення цілей покарання в національних кримінально-правових системах розроблено різні його види, в яких комбінуються допустимі, на думку держави, обмеження особистих, майнових, соціальних та деяких інших прав і свобод особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення (засудженого). Наразі КК України містить 12 видів покарання. Їх загальну систему представлено в ст. 50, а спеціальну (призначену для засуджених неповнолітніх й осіб, які вчинили злочин у неповнолітньому віці) – у ст. 98 цього закону [1]. Кожен з видів покарання має свій зміст, притаманну лише йому суму (систему) правообмежень, що характеризує його внутрішнє наповнення, визначає його суворість, інтенсивність впливу на поведінку самого засудженого та на правосвідомість інших членів суспільства. Власне, саме у цьому контексті зі змістом покарання, встановленого законом і призначеного судом, тісно пов'язана категорія «міра покарання», про яку йдеться в цій публікації.

Категорія «міра покарання», незважаючи на її очевидну важливість, в теорії кримінального права досліджена недостатньо. На думку деяких авторів, вона показує тривалість та (або) кількість обмежень прав та свобод засудженого, властиві виду покарання взагалі й індивідуально визначеному покаранню зокрема [6, с. 40]. У цілому таке визначення може бути підтримане, хоч воно й не виключає можливості внесення до нього певних уточнень.

Слід вказати, що у фаховому термінологічному полі розглядувана в цій публікації категорія іноді зустрічається в значенні синоніма покаранню як такому. Так, в абз. 2 п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку» вказується: *міра покарання* (тут і далі курсив наш – О.Ж., С.Г.), як основна, так і додаткова, має призначатись за кожною статтею (пунктом, частиною) кримінального закону [7, с. 377]. Сьогодні суди також використовують цю категорію для позначення остаточного покарання чи якоїсь його частини. Наприклад, у Постанові Верховного Суду в справі № 418/689/16-к зазначається, зокрема, про безпідставність «застосування у даному випадку додаткової *міри покарання* за ч. 2 ст. 305 КК у виді конфіскації майна» [8].

Як уявляється, категорії «покарання» та «міра покарання» співвідносяться між собою не як тотожні, а як якісний і кількісний виміри легалізованого примусу – встановленого законом, забезпеченого державою і визначеного судом обмеження прав і свобод особи за вчинене нею кримінальне правопорушення. Втім, можна погодитись із тим, що міра покарання охоплює собою як основні покарання, так і додаткові (згідно з їхньою класифікацією, встановленою в ст. 52 КК України).

Слід помітити, що в тексті чинного кримінального закону поняття «міра покарання» використовується лише кілька разів: у ч. 3 ст. 74 КК України («призначена засудженому міра покарання, що перевищує санкцію нового закону, знижується до максимальної межі покарання, встановленої санкцією нового закону»), у п. 5 («знизити відповідно до частини третьої статті 74 цього Кодексу міри покарання, призначені за Кримінальним кодексом України 1960 року, якщо вони перевищують санкції відповідних статей цього Кодексу до максимальних меж покарання, встановлених цим Кодексом») й у п. 10 («міри покарання особам, які засуджені за розкрадання у великих чи особливо великих розмірах за статтями 81, 82, 83, 84, 86, 86-1 Кримінального кодексу України 1960 року і не відбули покарання, привести у відповідність із покараннями, встановленими санкціями статей 185, 186, 187, 190, 191 цього Кодексу у разі, якщо призначене судом покарання за відповідний злочин є більш суворим, ніж передбачене цим Кодексом») Розділу II Прикінцевих і перехідних положень до цього закону. Як бачимо, розглядувана категорія в КК України значного поширення не набула. Доцільно звернути увагу крім того, що при позначенні обсягів та меж обмежень прав і свобод засудженого кримінальним законом використовує словосполучення «строк або розмір покарання». Наприклад, у ч. 2 ст. 68 КК України наголошується, що «за вчинення готування до злочину строк або розмір покарання не може перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу» [1]. На нашу думку, міра покарання охоплює собою строк (розмір) покарання, але ними не вичерпується. Досліджувана категорія позначає також і види обмежень прав та свобод особи, притаманні тому чи іншому покаранню. Лише в сукупності змісту цих обмежень та їхніх обсягів створюється остаточне уявлення про міру покарання.

Міру покарання згадує ще один законодавчий акт, який регламентує кримінально-правові відносини, у тому числі й в тій їх частині, що стосується застосування покарання – Кримінальному процесуальному кодексу України (далі – КПК України). У процесуальному законі зазначена категорія використовується навіть частіше, аніж в законі матеріальному. Наприклад, в ч. 1 ст. 314-1 КПК України вказується: «з метою забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого, а також прийняття судового рішення про міру покарання представник уповноваженого органу з питань пробації складає досудову доповідь за ухвалою суду» [9]. Найбільше ж уваги привертають норми п. 6 ч. 1 ст. 368, а також ч. 4 ст. 374 КПК України, які вимагають від суду в числі питань, що вирішуються ним при ухваленні вироку, визначати, «яка міра покарання має бути призначена обвинуваченому і чи повинен він її відбувати», а також вказувати в резолютивній частині обвинувального вироку «покарання, призначене по кожному з обвинувачень, що визнані судом доведеними, та остаточна міра покарання, обрана судом» [9].

Як видно з викладеного вище, категорія «міра покарання» в процесуальному законі використовується як одна з ключових в частині забезпечення визначеності остаточного покарання, призначеного судом від імені держави. Наведені вище положення КПК України безпосередньо кореспондують одній з ознак кримінального покарання – воно застосовується за обвинувальним вироком суду [10, с. 134]. Водночас, нагадаємо, що використана в цьому разі законодавцем категорія в законі матеріальному названа лише побіжно, і належної уваги їй він в КК України не приділив, а кримінально-правова-наука її поки що не дослідила.

Як результат пошуку фахівцями раціональних, ефективних і гуманних моделей кримінально-правового впливу було сформульовано певні вимоги, яким кримінальні покарання мають відповідати при встановленні їх у законі, при призначенні їх судами конкретним засудженим й при виконанні вироків. До їх числа належить, зокрема, принцип визначеності кримінального покарання у законі, в обвинувальному вироку та в ході його виконання. Цей принцип є похідним від ідеї законності в сфері протидії злочинності, яка передбачає, серед іншого, забезпечення визначеності й зрозумілості відповідних правових норм (матеріальних і процесуальних) та рішень про їх застосування. Як уявляється, уявлення про міру покарання в кримінальному праві мають забезпечувати вказані принципи.

Визначеність кримінального покарання, публічне оголошення його змісту й міри є важливою гарантією легітимності цього інституту в цілому, узгодження його як заходу легального примусу з ідеєю пріоритету прав і свобод людини в діяльності держави. Парадоксом покарання є синтез його соціально позитивних цілей з негативним змістом. Як загроза і як реально здійснюваний захід воно підпорядковується сформульованим державою і схвалюваним суспільством цілям (якими, згідно з ч. 1 ст. 50 КК України, є кара, виправлення засудженого, запобігання новим злочинам засудженим й іншими членами суспільства) [1]. Водночас, покарання завжди є суттєвими обмеженнями прав і свобод особи, або, як пише норвезький криминолог Нільс Крісті, «заподіянням болю» [11, с. 19]. Звичайно, таку оцінку покарання не слід сприймати буквально. Сучасна пенологічна парадигма виключає заподіяння засудженому фізичних страждань. Однак, фактичний і правовий статус особи під час відбування покарання в більшості випадків супроводжується досить відчутними для неї втратами, покладенням додаткових обов'язків і встановленням багатьох заборон, що зазвичай викликає в покараного і його близьких негативні емоційні реакції. Тому визначеність кримінальних покарань важлива для окреслення

меж, в яких держава вправі «завдавати болю» людині, підтримуючи таким чином в активному стані її негативний правовий статус засудженого. Без такої якості, як міра, покарання втрачає визначеність і легітимність, перетворюючись у рафіновану репресію.

На нашу думку, принцип визначеності покарання в кримінальному праві реалізується щонайменше в тому, що: 1) для кожного виду покарання у ст.ст. 52–64 КК України встановлено (за деякими винятками, про які буде сказано нижче) мінімально й максимально допустимі строки (або розміри), відхилення від яких неприпустиме ані з боку законодавця, ані з боку суду; 2) за наявності спеціальних обставин суд призначає покарання в межах, передбачених законом (наприклад, згідно з ч. 2 ст. 70 КК України остаточне покарання за сукупністю злочинів при складанні покарань визначається в межах, встановлених санкцією статті Особливої частини, яка передбачає більш суворе покарання); 3) нижню й верхню межю мають всі без винятку санкції статей Особливої частини КК України (навіть якщо законодавець «приховує» першу в тексті санкції); 4) у резолютивній частині обвинувального вироку судом обов'язково має бути зазначене призначене покарання, його остаточна міра, початок строку відбування покарання (ч. 4 ст. 374 КПК України)[9]; 5) відбуття строку покарання, призначеного вироком суду, є обов'язковою й безумовною підставою звільнення від відбування покарання (ст. 152 Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України) [12].

Визначеність міри покарання має кілька винятків.

По-перше, правообмеження, які утворюють каральний зміст деяких покарань, хоч і тривають в часі, але визначених строків (а, отже, і меж) в законі не отримали. Такі властивості невизначеності у довічного позбавлення волі (ст. 64 КК України) й у позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК України). Якщо безстроковий характер першого з них як найсуворішого виду покарання цілком зрозумілий, то безстроковість (по суті – відсутність міри) другого не може бути підтримана. Захід примусу, який фактично не має міри (зокрема, розміру, строку, межі), не повинен входити до системи покарань. Позбавлення злочинця звань, рангів, чинів, класів тощо достатньо передбачити у регулятивному (трудовому, військовому тощо) законодавстві.

По-друге, штраф – це наразі єдиний вид покарання, щодо якого закон дозволив судам не обмежене задалегідь перевищення вказаного в законі його граничного розміру [13, с. 12–13]. Так, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією за вчинене діяння, його розмір за злочин середньої тяжкості, тяжкий чи особливо тяжкий не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочинцем, або отриманого внаслідок його вчинення доходу (ч. 2 ст. 53 КК України). Таке рішення законодавця не може не бути підставою для критики з огляду на вимоги визначеності закону. Водночас, слід визнати, що наведений спосіб визначення розміру покарання у виді штрафу – чи не єдиний приклад цілком зрозумілої для суспільства залежності між небезпечністю злочину і покаранням, яке за нього має бути призначене. Можливо, його можна поширити й на визначення розміру інших покарань, в яких міститься елемент обмеження майнових прав засудженого (наприклад, на визначення відрахувань із суми заробітку засудженого до виправних робіт).

По-третє, міра (перш за все строк) призначеного судом покарання може зазнавати коректив в процесі його відбування. Такі її зміни можливі шляхом застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання (ст. 81 КК України), заміни невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК України), амністії, помилування. Отже, міра покарання не є раз і назавжди визначеною і закон дозволяє змінювати її, що відповідає принципам диференціації й індивідуалізації відповідальності в кримінальному праві.

Міра покарання має превентивний і виправний аспекти. На прикладі строкових покарань (позбавлення волі, обмеження волі, арешту тощо) це виглядає наступним чином. Встановлення законодавцем певних строків покарання розраховане на суб'єктивне відчуття кожною людиною перебігу часу власного життя. Потенційний правопорушник має усвідомити, що в разі вчинення ним злочину й засудження за нього до покарання певний період цього часу спливатиме таким чином, що він особисто буде позбавлений можливості контролю за ним (адже, будучи направленим до установи виконання покарань, або ж відбуваючи покарання, не пов'язане з позбавленням волі, особа змушена слідувати вимогам щодо його виконання й відбування, виконувати покладені на неї у зв'язку із засудженням обов'язки). Так, наприклад, покарання у шість років позбавлення волі охоплює значну частину (до 10%) життя громадянина сучасної України (середньостатистичний вік якого коливається в межах 60–70 років). На думку законодавця, розуміння цієї обставини може відвернути від намірів вчиняти злочини тих осіб, які здатні співвідносити інформацію про наявні в кримінальному праві держави строки й розміри покарань та власні відчуття щодо цінності й тривалості власного життя, особистої волі, можливості вільно реалізовувати права й свободи людини і громадянина. Таким чином реалізується превентивний ефект міри покарання, встановленої санкціями статей Особливої частини.

Виправний аспект міри покарання полягає в тому, що для строкових видів покарань їх тривалість відображає уявлення законодавця та суду про період, впродовж якого щодо конкретного правопорушника може бути досягнутий той позитивний результат, який іменується метою покарання.

Вважається, що розподілений в часі вплив на особу має «розворушити» її правосвідомість, привчити її до необхідних соціальних норм, подавити негативні звички й навички. Таке «тренування» у законослухняній поведінці має бути тим більш тривалим, наскільки міцно правопорушник звик до кримінальних стандартів поведінки, наскільки великі прагнення він виявив у їх реалізації [6, с. 266–267]. Отже, в ідеалі розміри покарання мають дозволяти застосовувати засоби виправлення й ресоціалізації засуджених (згідно із ч. 3 ст. 6 КВК України ними є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив) [12]. Водночас, слід визнати, що визначаючи строки й розміри покарань, парламент держави та її суди навряд чи зважають на забезпечення такої можливості. Тому освітньо-педагогічні, психологічні, соціальні й інші коригувальні заходи, які організуються й виконуються щодо засуджених з метою досягнення їх виправлення та ресоціалізації, мають бути орієнтовані на ті об'єктивно існуючі міри (строки) покарань, які визначає законодавець і призначають суди конкретним засудженим. Фахівцям, які розробляють відповідні заходи, доцільно включати в свої розрахунки фактор часу їх реалізації – більш або менш тривалого.

Основним показником міри покарання є його строки, оскільки більшість (дев'ять із дванадцяти, тобто 75%) покарань за КК України є строковими. Вони встановлюються, вимірюються й обчислюються у певних календарних й астрономічних одиницях. Так, позбавлення волі встановлюється законом на строк від одного до п'ятнадцяти років, арешт – від одного до шести місяців, громадські роботи – від шістдесяти до двохсот сорока годин. З основних покарань лише міра штрафу виражається розміром (кількістю умовних розрахункових одиниць – неоподатковуваних мінімумів доходів громадян). Як відомо, він залишається незмінним вже багато років (17 гривень), що вже давно призвело до «знецінення» (інфляції) цього покарання. Часто штраф не відчувається засудженим як реальна кара за вчинений злочин, і міра покарання, закладена в законі, не може забезпечувати виконання функцій і досягнення цілей цього заходу. Слід зазначити, що встановлені у ст. 73 КК України засади обчислення строків покарання є неповними. Так, строки покарання, згідно із вказівкою законодавця, обчислюються «в роках, місяцях та годинах», а при заміні або складанні покарань, а також у разі зарахування попереднього ув'язнення – й у днях [1]. Втім, на нашу думку, термін «день» в цьому випадку не є вдалим. По-перше, згідно зі словником він може тлумачитись, зокрема, лише як частина доби [14, с. 284], по-друге – в цьому ж законі деякі покарання (зокрема, передбачений ст. 101 КК України арешт, який застосовується до неповнолітніх) вимірюються такою одиницею, як доба. Тому в цьому випадку більш точно вказувати саме на добу як одиницю визначення міри покарання.

Аналіз законодавства свідчить, що при використанні основних покарань український законодавець надає перевагу саме їх строковим видам. Так, більшість санкцій статей Особливої частини КК України містять строкове покарання у виді позбавлення волі. Станом на травень 2019 року воно вказане у близько 50% наявних в зазначеному кодексі санкцій. При цьому 206 санкцій передбачають позбавлення волі з максимальною межею у 10 і більше років: до 15-ти років включно – 54 санкції, до 14-ти років – 2 санкції, до 13-ти років – 1 санкція, до 12-ти років – 53 санкції, до 10-ти років – 96 санкцій. Строкове покарання у виді обмеження волі містять 316 санкцій, у 121 санкції передбачено арешт. Виправні роботи передбачено в 117-ти санкціях, громадські роботи – у 39-ти, штраф (як основне або як додаткове покарання) – у 291 санкції. Оскільки ж обмеження волі та арешт фахівці визнають різними видами позбавлення особистої волі людини, слід визнати, що за частотою його використання в українському кримінальному законі цей захід в кілька разів випереджає всі інші основні покарання, тобто на рівні санкцій КК України «покарання» – це перш за все строкові його види.

Схильність до широкого застосування саме строкових покарань стабільно демонструє сучасна судова практика. Так, в 2014 році судами в Україні позбавлення волі на певний строк призначалось до реального відбування 20,43 % усім засудженим в цей період (20872 особам). У 2015-му році позбавлення волі на певний строк було призначене 21% засуджених (19765 особам) [15-16]. У 2016-му році до цього покарання було засуджено 16140 осіб, що становило 21,2% від загальної кількості засуджених, у 2017-му – 16143 особи (21%) [17, с. 66]. Зважаючи на це, точність встановлення строків покарань у кримінальному законі (взагалі й у конкретних санкціях), їх обґрунтоване визначення у вироках судів й правильне обчислення під час виконання набувають особливої важливості. Водночас, ці питання є проблемними. Так, міра покарання (строк чи розмір), яка визначається судами у обвинувальних вироках нерідко стає предметом правових суперечок, переглядається й змінюється вищими судовими інстанціями. На рівні законодавства правила обчислення строків покарань чітко й вичерпно не регламентовані. Більше того, вітчизняний закон допускає утворення юридичних фікцій, коли у строк відбування покарання зараховується час, в який особа фактично покарання не зазнає. Так, у строк відбування покарання у виді позбавлення волі зараховується перебування засудженого в лікувальній установі (ст. 540 КПК України); час, протягом якого до особи застосовувалися примусові заходи медичного характеру, зараховується в строк покарання (ч. 4 ст. 80 КК України); згідно із ч. 4 ст. 83 КК України суд може повністю або частково зарахувати у строк відбування покарання час, протягом якого

засуджена жінка була звільнена від відбування покарання у зв'язку із вагітністю або народженням дітей (тобто не відбувала покарання) [1; 9]. Найбільшу незгоду у фахівців й у суспільства викликало положення ч. 5 ст. 72 КК України, яке передбачало зарахування судом як покарання строку попереднього ув'язнення з розрахунку один день попереднього ув'язнення за два дні позбавлення волі (так званий «Закон Савченко»). При цьому в строк попереднього ув'язнення включався строк затримання особи (без ухвали слідчого судді, суду чи на її підставі), тримання особи під вартою як запобіжний захід, перебування обвинуваченого у стаціонарному медичному закладі при проведенні судово-медичної або судово-психіатричної експертизи, перебування особи, яка відбуває покарання, в установах попереднього ув'язнення для проведення слідчих дій або участі у судовому розгляді кримінального провадження. Зважаючи на існування таких приписів, нерідкими в Україні стали випадки, коли особа, яка формально вважається такою, що відбула покарання, фактично майже не відчула на собі дії жодних засобів виправлення й ресоціалізації. Покарання, розміри якого обчислені подібним чином, своєї мети не досягало. Слід сказати, що законодавець, взявши до уваги обґрунтовану критику фахівців, в 2017 р. усунув цей недолік із законодавства.

Підводячи підсумки слід підкреслити, що проблема кримінального покарання обґрунтовано визнається однією з найскладніших в теоретичних і прикладних галузях знань про злочинність та протидію їй. Водночас, воно було й залишається правовим засобом регулювання поведінки людини. Тому оптимальні моделі кримінального покарання вимагають, серед іншого, належної нормативної регламентації визначення й обчислення його строків і розмірів на нормативному й прикладному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 29.05.2019).
2. Уголовное наказание/под ред. Ю. С. Шемшученко и др.; Ин-т государства и права НАН Украины; Донецкий ин-т внутренних дел. Киев, Донецк, 1997. 311 с.
3. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів): навчальний посібник. Київ: АртЕк, 1997. 208 с.
4. Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р. // Збірка договорів Ради Європи. Київ: Парламентське видавництво, 2000. С. 27–45.
5. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 р. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml. (дата звернення: 29.05.2019).
6. Мицкевич А. Ф. Уголовное наказание: понятие, цели и механизмы действия. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2005. 329 с.
7. Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку: постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 29.06.90 р. (зі змінами)// Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України та постанов Верховного Суду України у справах кримінальної юрисдикції / упоряд. Н. О. Гуторова, О. О. Житний. Х.: Одісей. 2012. С. 371–379.
8. Постанова Верховного Суду від 07 листопада 2018 р. Справа № 418/689/16-к (провадження № 51-6610км18). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77720745> (дата звернення: 29.05.2019).
9. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 29.05.2019).
10. Житний О. О. Кримінальне право України: Частина Загальна (у схемах та таблицях): навчальний посібник. Х.: Одісей. 2008. 200 с.
11. Кристи Н. Пределы наказания/пер. с англ. Москва: Прогресс, 1985. 176 с.
12. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 29.05.2019).
13. Пономаренко Ю. А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.). Харків: Право, 2012. 80 с.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Ірпінь; Перун. 2005. 1728 с.
15. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2014 році. URL: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/ghjghjfgghjfgghj/ (дата звернення: 29.05.2019).
16. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2015 році. URL: http://court.gov.ua/userfiles/ogliad_2015.pdf (дата звернення: 29.05.2019).
17. Україна у цифрах у 2017 році: статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2018. 240 с.

REFERENCES

1. Kriminalnij-kodeks-Ukraini-vid-05.04.2001-r.-URL:-<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>-(data-zvernennja:-29.05.2019).
2. Ugolovnoe-nakazanie/pod-red.-Ju.-S.-Shemshuchenko-i-dr.-;In-t-gosudarstva-i-prava-NAN-Ukrainy;-Doneckij-int-vnutrennih-del.-Kiev,-Doneck,-1997.-311-s.

3. Frolova-O.-G.-Zlochinnist-i-sistema-kriminalnih-pokaran-(socialni,-pravovi-ta-kriminologichni-problemi-j-shljahih-virishennja-za-dopomogoj-logiko-matematichnih-metodiv):-navchalnij-posibnik.-Kiiv:-ArtEk,-1997.-208-s.
4. Konvencija-pro-zahist-prav-i-osnovnih-svobod-ljudini-1950-r.-//Zbirka-dogovoriv-Radi-Evropi.-Kiiv:-Parlamentske-vidavnistvo,-2000.-S.-27-45.
5. Mizhnarodnij-pakt-pro-gromadjanski-j-politichni-prava-1966-r.-URL:-http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.- (data-zvernennja:-29.05.2019).
6. Mickevich-A.-F.-Ugolovnoe-nakazanie:-ponjatje,-celi-i-mehanizmy-dejstvija.-Sankt-Peterburg:-Juridicheskij-centr-Press,-2005.-329-s.
7. Pro-vikonannja-sudami-Ukraïni-zakonodavstva-i-postanov-Plenumu-Verhovnogo-Sudu-Ukraïni-z-pitan-sudovogo-rozgljadu-kriminalnih-sprav-i-postanovlennja-viroku:-postanova-Plenumu-Verhovnogo-Sudu-Ukraïni-№-5-vid-29.06.90-r.- (zi-zminami)//-Zbirnik-postanov-Plenumu-Verhovnogo-Sudu-Ukraïni-ta-postanov-Verhovnogo-Sudu-Ukraïni-u-spravah-kriminalnoi-jurisdikcii-/uporjad.-N.-O.-Gutorova,-O.-O.-Zhitnij.-H.-:Odissej.-2012.-S.-371-379.
8. Postanova-Verhovnogo-Sudu-vid-07-listopada-2018-r.-Sprava-№-418/689/16-k-(provadzhenija-№-51-6610km18).-URL:-<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77720745>-(data-zvernennja:-29.05.2019).
9. Kriminalnij-procesualnij-kodeks-Ukraïni-vid-13.04.2012-r.-URL:-<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>-(data-zvernennja:-29.05.2019).
10. Zhitnij-O.-O.-Kriminalne-pravo-Ukraïni:-Chastina-Zagalna-(u-shemah-ta-tablicjah):-navchalnij-posibnik.-H.-:Odissej.-2008.-200-s.
11. Kristi-N.-Predely-nakazanja/per.-s-angl.-Moskva:-Progress,-1985.-176-s.
12. Kriminalno-vikonavchij-kodeks-Ukraïni-vid-11.07.2003-r.-№-1129-IV.-URL:-<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>-(data-zvernennja:-29.05.2019).
13. Ponomarenko-Ju.-A.-Shtraf-jak-vid-pokarannja-u-kriminalnomu-pravi-Ukraïni-(za-rezultatami-reformi-2011-r).-Harkiv:-Pravo,-2012.-80-s.
14. Velikij-tlumachnij-slovník-suchasnoi-ukraïnskoï-movi-(z-dod.-i-dopov.)-/ukl.-i-golov.-red.-V.-T.-Busel.-K.-:Irpin;-Perun.-2005.-1728-s.
15. Ogljad-danih-pro-stan-zdijsnennja-pravosuddja-u-2014-roci.-URL:-http://court.gov.ua/sudova_statystyka/ghjghjfgghjfgghjfgghj/-(data-zvernennja:-29.05.2019).
16. Ogljad-danih-pro-stan-zdijsnennja-pravosuddja-u-2015-roci.-URL:-http://court.gov.ua/userfiles/ogliad_2015.pdf-(data-zvernennja:-29.05.2019).
17. Ukraïna-u-cifrah-u-2017-roci:-statistichnij-zbirnik.-Kiiv:-Derzhavna-sluzhba-statistiki-Ukraïni,-2018.-240-s.-